

Hierarhiatest tüpoloogias

Mati Erelt

Tartu Ülikool

1. Hierarhia mõistest

Tänapäeva keeletüpoloogilistes käsitlustes on üheks sageli esinevaks mõisteks **hierarhia** (ehk **skaala**). Räägitakse lauseliikmehierarhiast, hõlpsushierarhiast, elusushierarhiast, definiitsushierarhiast, semantiliste funktsioonide (ehk rollide) hierarhiast, ühildumishierarhiast, käändehierarhiast, verbikategooriate hierarhiast jne. Sageli nimetatakse üht ja sama hierarhiat mitut moodi. Järgnevalt püüan pisut selgitada hierarhiatega seonduvat.

Terminoloogilise kirevuse (võib-olla ka segaduse) põhjuseks on ilmselt see, et hierarhiaid nimetatakse kord neis esinevate kategooriate järgi, kord aga hierarhia funktsiooni või rakendussfääri järgi. Näiteks kategooria järgi räägime lauseliikmehierarhiast, aga tema toimeala järgi võime sama hierarhiat nimetada ühildumishierarhiaks, (NP relativeerimise) hõlpsushierarhiaks vms.

Kategooriate hierarhiad põhinevad markeerituse mõistel. Tüüpnäide markeeritushierarhia kohta on arvuhierarhia:

singular > pluural > duaal > triaal/paušaal¹

Iga kategooria liige on markeeritud temale hierarhias vahetult eelneva liikme suhtes. Pluural on markeeritud singulari suhtes, duaal pluurali suhtes, triaal ja paušaal omakorda duaali suhtes. Markeeritus on asümmeetriline suhe kategooria liikmete vahel, mis näiteks William Crofti (1990) järgi, kes tugineb põhiliselt Greenbergile (1966), avaldub (a) vormis, (b) käitumises, (c) esinemissageduses ja (d) võib-olla ka sisus. Kolm esimest markeerituse avaldusvormi ja ühtlasi kriteeriumit on kvantitatiivsed, viimane kvalitatiivne.

Vormis avaldub markeeritus selles, et markeeritud liikme tähendus väljendub vähemalt sama paljude, harilikult rohkemate morfeemide abil kui markeerimata liige. Nt arvukategooria liikmetest

¹ Triaal osutab kolmele, paušaal kahest rohkemale, kuid väiksele hulga.

ainsusel kui markeerimata liikmel puudub eesti keeles tunnusmorfeem (*poiss*), mitmusel on see olemas (*poisi-d*). Sama lugu on tegumoe kategooriaga, aktiivil puudub tunnusmorfeem (*õpib*), passiivil on (*õpi-ta-kse*). Vormiline markeeritus avaldub ainult morfo-süntaktiliselt, mitte aga süntaktiliselt või fonoloogiliselt.

Käitumiskriteerium on kõige tähtsam markeerituse kriteerium. Lihtsalt öeldes tähendab see seda, et markeerimata kategoorialiige on oma käitumiselt mitmekülgsem kui markeeritud. Käitumiskriteerium jaguneb kaheks allkriteeriumiks: (a) morfoloogiliseks ja (b) süntaktiliseks. Morfoloogilise kriteeriumi kohaselt on markeerimata kategoorialiidel vähemalt sama palju paradigmaatilisi eristusi kui markeeritud liikmel. Nt inglise keeles 3. isiku pronoomenil puudub mitmuses sooristus (*they*), ainsuses aga on sellel pronoomenil kolm soovormi (*he, she, it*). Süntaktilise kriteeriumi kohaselt esineb markeerimata liige vähemalt sama paljudes süntaktilistes konstruktsioonides kui markeeritud liige. Näiteks eesti keele passiivil on aktiiviga võrreldes tunduvalt suuremad piirangud kui aktiivil – see ei ole moodustatav kaugeltki kõigist verbidest. Ei saa öelda nt *piisatakse* (umbisikulise tegumoe vorm verbist *piisama*) või *hämardutakse*, sest umbisikuline tegumood eeldab, et protsessil on (aktiivselt toimiv) sooritaja. Markeerituse käitumiskriteerium ei toimi üksnes ühe keele sees, vaid ka keelte vahel. Markeerimata kategoorialiige esineb vähemalt sama paljudes keeletüüpides kui markeeritud. Näiteks keeletüüpe, kus on mitmus, on tunduvalt rohkem kui neid keeletüüpe, kus esineb duaal.

Sageduskriteeriumi kohaselt kasutatakse markeerimata kategoorialiiget tekstis vähemalt sama sageli kui markeeritud liiget. Ainsust esineb mingis eestikeelses tekstis kindlasti rohkem kui mitmust. Seeigi kriteerium kehtib ka keeltevaheliselt. Keeli, kus esineb markeerimata kategoorialiige (nt ainsus), on vähemalt sama palju kui keeli, kus esineb markeeritud kategoorialiige (nt mitmus).

Neljas kriteerium on markeerimata liikme *sisuline neutraalsus*. Üks selle neutraalsuse avaldumiskujusid on see, et markeerimata liige võib teatud kontekstides hõlmata tähenduslikult ka markeeritud liiget. Markeerimata grammatilise kategooria liikme näiteks võiks tuua oleviku, mis teatud kontekstides võib väljendada ka tulevikku, nt *Ma ehitan endale suvila*. Sisuneutraalsus on tegelikult kõige nõrgem markeerimatuse kriteerium. Paljudel juhtudel see ei tööta ja sageli jäetakse see markeerimatuse kriteeriumide hulgast üldse välja.

Markeerituse mõiste pärineb Praha lingvistidelt. Esimesena kasutas seda Nikolai Trubezkoy fonoloogias, hiljem täiendas seda Roman Jakobson. Tänapäeva markeeritusteooria erinebki klassikalisest Praha markeeritusteooriast eriti just selle poolest, et markeeritussuhtet ei käsitata enam üksnes binaarse suhtena, vaid hierarhilisena, st kategooria mingi liige võib ühe liikme suhtes olla markeeritud, teise suhtes aga markeerimata.

Kõigi kategooriate puhul, millel on enam kui kaks liiget, ei saa siiski rääkida hierarhiast. Näiteks kõneviiside puhul on markeerimata kõneviisiks indikatiiv, ülejäänud kõneviisid on markeeritud küll indikatiivi suhtes, kuid omavahelist markeeritussuhtet neil pole.

Näiteid markeeritushierarhiate kohta.

arv (Greenberg 1966) kääne (Blake 1994)	singular > pluural > duaal > triaal/paušaal nominatiiv > akusatiiv-ergatiiv > genitiiv > daatiiv > lokatiiv > ablatiiv-instrumentaal > muud
sugu (Greenberg 1966) adjektiivi võrdlusaste (Greenberg 1966) elus+definiitsus:	maskuliin > feminiin > neutrum positiiv > komparatiiv, superlatiiv 1. p, 2. p pron > 3. p pron > pärisnimi > inim. üldnimi > mitteinim. elus üldnimi > elutu üldnimi > definiitne > referentne indefiniitne > mittereferentne indefiniitne

Niisuguste hierarhiate terminoloogiline mitmekesisus, mida ma eespool nimetasin, on seotud käitumiskriteeriumiga. Need hierarhiad avalduvad kategoorialihkmete seoses mingite keelenähtustega ning olenevalt sellest, millistes nähtustes nad avalduvad, nimetatakse neid ka selle nähtuse järgi. Näiteks lauseliikmehierarhia võib toimida verbiühildumise reguleerijana. Sel juhul nimetatakse seda ühildumishierarhiaks. Üks ja sama kategooriahierarhia võib toimida erinevate süntaktiliste nähtuste reguleerijana. Teiselt poolt, mingi süntaktilise nähtuse reguleerijana võib üheaegselt rakendada ka mitu hierarhiat, näiteks lauseliikmehierarhia ja elusushierarhia käände valikul.

2. Lauseliikmehierarhia ja selle avaldusi

Vaatlen järgnevalt pisut lähemalt ühte tüpoloogias väga sageli mainitavat hierarhiat – nimelt lauseliikmehierarhiat – ja selle mõningaid avaldusi.

Lauseliikmehierarhia (*Hierarchy of Grammatical Relations*) esines juba Greenbergil (1966) kujul *subjekt > otseobjekt > obliikva*. Hiljem on seda täpsustatud – on lisatud siia ka kaudobjekt. See, et kaudobjekti esialgu polnud nimetatud, on võib-olla osaliselt seletatav kaudobjekti mõiste ähmasusega. Harilikult mõistetakse kaudobjekti all adressaati ehk vastuvõtjat (*recipient*) tähistavat argumenti, mis vormistub samal viisil nagu otseobjekt, nt inglise *I gave him the book*. Kaudobjektiga laused on seetõttu ditransitiivsed. Samas on tüpoloogilistes töodes vahel nimetatud kaudobjektiks ka lihtsalt vastava semantikaga argumenti, ilma et oleks pööratud tähelepanu tema vormile. Ka eesti keeles on talitatud kord nii, kord naa. Birute Klaas on tegelnud eesti ja leedu keele võrdlemisega, temal on mõistagi mugavam lähtuda semantikast (Klaas 1988). Kuivõrd aga eesti keeles pole niisuguse semantikaga argumendil mingit süntaktilist omapära, siis ise olen rõhutanud (Erelt 1989), et niisugusel käsitlusel pole õigustust. Niisiis, kuivõrd paljudes keeltes, sealhulgas eesti keeles puudub kaudobjekt, siis asetame selle hierarhias sulgudesse: *subjekt > (otse)objekt > (kaudobjekt) > obliikva*. Terminiga *obliikva* on käsitatud seotud adverbiaale, s.o mittegrammatilistes käänetes vormistuvaid seotud laiendeid, nagu näiteks *Ta rääkis kõigi kohta kuulujutte*. Kui eesti keeles kaudobjekti mitte aksepteerida, siis kuulub obliikva alla ka adressaat: *Ta andis mulle raha*. Obliikva mõiste on viimasel ajal võetud kasutusele ka soome lauseõpetuses (Vilkuna 1996). Selle hierarhia esimesi tüpoloogilisi rakendusi ja avaldusi, seega hierarhia olemasolu tõestusi, oli Edward Keenani ja Bernard Comrie (1972/1977) poolt relatiivlause liikmete relativeerimisel rakendatud nimisõnafraasi hõlpsushierarhia (*NP accessibility hierarchy*), millest lähemalt hiljem.

Lauseliikmed vormistuvad keeles käänete ja adpositsioonide, ühildumise ning sõnajärje abil. Esimesed kaks on lauseliikmete morfosüntaktilised strateegiad ning neis avaldub ka lauseliikmehierarhia. Tegelikult ka viimasel, kuid jätame selle siin kõrvale.

Käändehierarhiana ütleb lauseliikmehierarhia meile eelkõige seda, et lauseliikmete morfoloogilise märgistamise tõenäosus suureneb vasakult paremale. Kui mingil lauseliikmel selles hierarhias puudub morfoloogiline tunnus, siis on sellise tunnusetu ka kõik selles hierarhias temast vasakul paiknevad lauseliikmed. Ei ole võimalik, et näiteks objekt on markeeritud, aga obliikva mitte. Käändemärgistus oleneb siiski muudestki hierarhiatest kui lauseliikmehierarhia, eriti

elusushierarhiast, paljude keelte puhul selle allhierarhiast – definiitsushierarhiast. Ka eesti keele puhul järgib käändemärgistus lisaks lauseliikmehierarhiale definiitsushierariat.

Ühildumishierarhia. Lauseliikmehierarhia avaldub ühildumises (ühildumishierarhiana) selliselt, et kui mingis keeles predikaatverb ühildub üheainsa lauseliikmega, siis selleks lauseliikmeks on subjekt. Kui aga esineb ühildumist kahe lauseliikmega, siis neiks lauseliikmeteks on subjekt ja objekt. Ei saa olla olukorda, et keeles on olemas objektiühildumine, kuid puudub subjektiühildumine. Kui ühildumist ei esine kõigi subjektide ja objektide puhul, siis subjektiühildumise esinemissagedus on suurem kui objektiühildumise esinemissagedus. Ja nii edasi. Ka eesti keele verbiühildumine on kooskõlas selle hierarhiaga. Eesti keeles verb ühildub peamiselt (võib-olla ka ainult) subjektiga arvus ja isikus, nt *ma räägin, me räägime, sa räägid, te räägite, ta räägib, nad räägivad*. Võib-olla on mingil määral olemas ka objektiühildumist, nimelt täisobjektiga passiivilauses, nagu *Aknad olid suletud (kellegi poolt)*, kui pidada lasealgulist nominatiivset laseelementi siin täisobjektiks, mitte subjektiks. Selles suhtes puudub süntaksiuurijate seas üksmeel juba möödunud sajandi grammatikutest alates.

NP relativeerimise hõlpsushierarhiana² kajastab lauseliikmehierarhia relatiivtarindi moodustusvõimalusi, väites seda, et kui mingis keeles on võimalik relativeerida (s.o asendada relatiivsõnaga) mingit lauseliiget, siis on selles keeles võimalik relativeerida ka kõiki hierarhias temast eespool paiknevaid lauseliikmeid.

Eesti keeles on kaht tüüpi relatiivsete konstruktsioonide laiendelemente: relatiivlause, mis paikneb oma põhja suhtes järelasendis, nt *õppejõud, kes pidas üliõpilastele loengut*, ning partitsiivtarind, mis paikneb oma põhja suhtes harilikult eesasendis, nt *üliõpilastele loengut pidav õppejõud*. Partitsiivtarindis puudub põhja esindaja pronoomeni näol, siin kasutatakse relativeerimisel nn nullstrateegiat. Mõnikord nimetatakse mõlemat tüüpi relatiivtarindeid relatiivlauseteks. Relatiivlause (kitsamas mõttes) on eesti keeles võimalik relativeerida (st asendada relatiivsõnaga) mis tahes lauseliiget, nt

õppejõud, **kes** (subjekt) pidas üliõpilastele loengut
loeng, **mida** (objekt) õppejõud üliõpilastele pidas
üliõpilased, **kellele** (obliikva) õppejõud loengut pidas

² Termin *hõlpsushierarhia* pärineb Ann Pikverilt (1988).

Relatiivses partitsiipitarindis on eesti keeles võimalik relativeerida (s.o nullistada) ainult subjekti ja objekti, nt

- Õppejõud (subjekt) peab üliõpilastele (obliikva) loengut (objekt) —>
 a. subjekti relativatsioon: üliõpilastele loengut pidav õppejõud
 b. objekti relativatsioon: õppejõu poolt üliõpilastele peetud loeng
 c. obliikva relativatsioon: * õppejõu poolt loengut peetud üliõpilased

Seejuures subjekti relativeerimine (nullistamine) partitsiipitarindi relativeerimisel on tavalisem, sest objekti relativeerimine toob kaasa subjekti markeerimise genitiivi või *poolt*-kaassõnaga. Mõlema kasutusvõimalused on piiratud.

Kausatiivsushierarhia toimib lauseliikmehierarhia kausatiivse konstruktsiooni põhjustatava NP (*causee*) lauseliikmelisuse määrajana. See hierarhia on samuti Bernard Comrie avastatud (1976). Comrie käsitleb kausatiivseid konstruktsioone süvastruktuuris kahest lausest lähtuvaina – üks tähistab põhjustavat sündmust, teine põhjustatud sündmust. Näiteks lause *Mary tappis Johni* sisu harutab lahti umbes järgmine liitlause: *Mary põhjustas oma tegevusega selle, et John suri*. Kui me põhjustavat ja põhjustatud sündmust väljendavad osalused sulatame kokku üheks kausatiivseks konstruktsiooniks, siis peame põhjustatavat sündmust väljendava lause subjekti (põhjustatava NP), milleks meie näites on *John*, muutma mingiks muuks lauseliikmeks, sest subjekti funktsioon on kausatiivtarindis reserveeritud põhjustaja jaoks. Niisugune muutus ei toimu suvalisel viisil, vaid siin lähebki taas käiku lauseliikmehierarhia. Kui põhjustatava sündmuse verb on intransitiivne, degradeeritakse selle subjekt ühe hierarhiastme võrra madalamaks lauseliikmeks – objektiks, nagu lauses *Mary tappis Johni*, mille puhul põhjustatava sündmuse verbiks on intransitiivne verb *surema*. Kui see verb on transitiivne, muudetakse selle subjekt NP kaudobjektiks, sest lauses on ka objekti koht hõivatud. Kaudobjektiks muidugi juhul, kui selline nähtus keeles esineb, ja ilmselt obliikvaks, kui kaudobjekti keeles pole. Kui verb on ditransitiivne (millist nähtust meil mõistagi ei ole), siis muutub subjekt obliikvaks. Comrie vaatles ainult morfoloogilisi (süntheetilisi) kausatiive, kuid tõenäoliselt kehtib see ka analüütiliste kausatiivide kohta (nagu eesti *paneb nutma*). Comrie väitel valitakse põhjustatava NP lauseliikmeks üldjuhul kõrgeim puuduv hierarhialige, st intransitiivsete verbide subjektist saab objekt, mitte näiteks obliikva, erinevalt subjekti degradeerimisest passiivi puhul, millelt “võetakse kõik objekti tärnid maha”, st

muudetakse subjekt obliikvaks, nagu inglise *John was killed by Mary* puhul. Siiski ei välistanud Comrie ka mõningate erandite olemasolu ning muude asjaolude mõju mõningatel juhtudel. Paljudes keeltes oleneb põhjustatava NP vormistus sellestki, mil määral põhjustatava sündmuse subjekti eeldatakse kontrollivat oma tegevust. Vähese kontrolli puhul vormistatakse intransitiivse verbi subjekt objektiks, suurema kontrolli korral aga pannakse see mingisse muusse käändesse, kas daativi või instrumentaali. See kehtib ka eesti analüütiliste kausatiivide puhul, kus sageli vaheldatakse objekti adessiivse obliikvaga, kui eeldatakse põhjustatava sündmuse tegevussubjekti teadlikku tegevust, nt *Ta käskis mind lahkuda* = *Ta käskis mul lahkuda*.

Need on mõned näited lauseliikmehierarhia avaldustest keeles, mis peaksid muu hulgas veel kord kinnitama, et lauseliikme mõiste ei ole lingvistikas kaotanud oma aktuaalsust.

Kirjandus

- Blake, Barry J. 1994. *Case*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Comrie, Bernard 1976. The syntax of causative constructions: cross-language similarities and divergencies. – *Syntax and Semantics 6: The Grammar of Causative Constructions*. Toim Masayoshi Shibatani. New York: Academic Press.
- Croft, William 1990. *Typology and Universals*. Cambridge: Cambridge UP.
- Greenberg, Joseph 1966. *Language Universals, with Special Reference to Feature Hierarchies*. *Janua Linguarum, Series Minor 59*. The Hague: Mouton.
- Erelt, Mati 1989. Eesti lauseliikmeist (grammatika marginaale). Preprint KKI-61. Tallinn
- Keenan, Edward; Comrie, Bernard 1972/1977. Noun phrase accessibility and universal grammar. – *Linguistic Inquiry 8*, 63–99. (ettekandena 1972).
- Klaas, Birute 1988. Indirektne objekt. – *Keel ja Kirjandus 1*, 1–8.
- Pikver, Ann 1988. Eesti relatiivlausest keeletüpoloogilisel taustal. – *Keel ja Kirjandus 7-8*, 392–397, 486–493.
- Vilkuna, Maria 1996. *Suomen lauseopin perusteet*. *Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisu 90*. Helsinki: Edita.